

OPEN
MONUMENTEN
DAG

Neostijlen

Duurzaamheid

met wandelroute

10 & 11
September
2022

Eppo van Bolhuis
i.s.m. Clara Leenstra

Inhoudsopgave:

Voorwoord	blz. 3

Deel 1: Neostijlen: *beter goed gejat dan slecht bedacht*

Inleiding	blz. 4
H 1 Timmermannen en architecten	blz. 5
H 2 Nieuwe materialen, nieuwe architectuur?	blz. 8
H 3 Neostijlen	blz. 10
<i>Beter goed gejat dan slecht bedacht</i>	
H 4 Neoclassicisme	blz. 11
<i>Griekse en Romeinse schoonheid</i>	
H 5 Neorenaissance	blz. 12
<i>Een vleugje Renaissance</i>	
H 6 Neogotiek	blz. 13
<i>Bouwen als een kathedraal</i>	
H 7 Eclecticisme	blz. 15
<i>Een vrolijke mix</i>	
H 8 Neobyzantijns en neoromaans	blz. 17
<i>Eenvoud van de eerste kerken</i>	
H 9 Traditionalisme	blz. 19
<i>Een beetje ouderwets misschien</i>	

Deel 2: Duurzaamheid: *in de natuur bestaat geen afval*

Inleiding	blz. 21
H 10 Energie	blz. 22
H 11 Hergebruik van as en huisvuil	blz. 26
H 12 Milieu- en werkbelasting	blz. 29
H 13 Hergebruik in de landbouw	blz. 30
H 14 Zorgen om de toekomst	blz. 32

© Comité Open Monumentendagen Warmond:

Eppo van Bolhuis, Jan Paul Kruimel, Henny Langenberg, Clara Leenstra, Ruud van der Loos

Colofon:

Met dank aan: Het fotoarchief van Warmelda

Redactie:

oranjerie@ziggo.nl

Voorwoord

In dit boekje zullen wij ons grotendeels beperken tot de 19e eeuw en begin 20e eeuw, de tijd tussen de Franse revolutie en de Eerste Wereldoorlog. Vanaf de 19^e eeuw buitelden de ideeën en vernieuwingen over elkaar heen. Om die tijd te omschrijven zouden wij een volledig proefschrift kunnen typen. Om dat te vermijden houden wij ons bij een aantal steekwoorden, zodat u toch een idee krijgt:

-ismen:

*nationalisme, imperialisme, kolonialisme
idealisme, socialisme, marxisme
darwinisme, liberalisme, abolitionisme
kapitalisme, materialisme, realisme
positivisme, spiritisme en toerisme*

-aties:

*centralisatie, urbanisatie, mechanisatie
industrialisatie, innovatie en communicatie*

U heeft nu vast een indruk gekregen van de versnelling waarin de wereld vanaf de 19^e eeuw terechtkwam met alle gevolgen van dien. Het is verleidelijk om te denken dat veel van deze vernieuwingen het kleine Warmond voorbij zijn gegaan. Maar in een wereld van verbeterde bereikbaarheid, sneller vervoer en nieuwe elektronische communicatie bereikten deze vernieuwingen Warmond natuurlijk ook. Vergeet bijvoorbeeld niet dat Warmond in 1863 een eigen station kreeg aan de Oude Lijn. In 1842 is dit de eerste spoorweg van Nederland.

Wij willen ons dit jaar met name bezighouden met veranderingen in de bouw en architectuur in de 19^e eeuw en begin 20^e eeuw door het gebruik van nieuwe materialen, technieken en bouwstijlen. De herwaardering van oude stijlen, de zogenaamde revivalarchitectuur, is kenmerkend voor deze tijd en resulteert ook in Warmond in allerlei neostijlen, maar levert het echt nieuwe architectuur op? Ook maken we kennis met enkele architecten en timmermannen.

Het tweede gedeelte van het boekje gaat over duurzaamheid, afval en energie en hoe wij daar de laatste twee eeuwen in Warmond mee om zijn gegaan. Het veranderde energieverbruik en het toegenomen afval heeft geleid tot de huidige klimaatcrisis. Waar haalden wij onze energie vandaan en hoe ging Warmond vroeger om met afval ?

Duurzaamheid is ook het thema van de Open Monumentendagen dit jaar.

Veel lees- en kijkplezier!

Open Monumentendagcomité Warmond

Deel 1:

Neostijlen: beter goed gejat dan slecht bedacht

Inleiding

In de 19e eeuw sprak men nog niet over duurzaamheid. Gebrek aan hygiëne was het grootste probleem, door armoede en schaarste aan schoon water. Aan de andere kant was het de tijd van de industriële revolutie, die leidde tot grote welvaartsgroei. Dat was voor velen een reden tot optimisme.

Die welvaartsgroei zorgde ook voor een snelle bevolkingsgroei. In de 19^e en 20^e eeuw zijn veel huizen en wijken bijgebouwd, vaak van slechte kwaliteit. Hierbij was duurzaamheid geen thema. De huizen van voor 1930 hebben gemiddeld energie label G. Vele zijn dan ook afgebroken en vervangen door betere woningen.

Gelukkig zijn nog veel mooie en duurzame voorbeelden uit de 19^e eeuw bewaard gebleven, ook in Warmond. We zien dat deze gebouwen vaak terugrijpen naar stijlen uit voorafgaande eeuwen. Deze nieuwe 19e-eeuwse stijlen worden dan ook neostijlen genoemd. Oude stijlen in een nieuw jasje, of beter nog nieuwe gebouwen in een oud jasje. Nieuwe materialen maken het bouwen en plaatsen van stijlelementen goedkoper en eenvoudiger.

In het eerste deel van dit boekje worden de bouwers, de nieuwe materialen en de verschillende neostijlen in Warmond in het zonnetje gezet.

Hoofdstuk 1

Timmermannen en architecten

In de Napoleontische tijd werden de bouwgiilden verboden. Hun verdwijnen leidde tot de opkomst van zelfstandige aannemers. Vaak werden huizen op traditionele wijze ontworpen door timmermannen, want architecten zag je nog weinig. Veel aannemers kwamen net als nu voort uit timmermansbedrijven en metselbedrijven. Zij hielden vaak de regie over het ontwerp, de bouw, de onderaannemers en de toeleveringsbedrijven. Die laatste bedrijven waren in de 19^e eeuw een bron van nieuwe technieken en producten.

In de 19^e eeuw was de overheid de grootste opdrachtgever voor regeringsgebouwen en openbare gebouwen als stations, musea, schouwburgen en scholen. En er was een grote behoefte aan katholieke kerken, winkels en horecagelegenheden. Fabrikanten, kerken en liefdadigheidsinstellingen lieten eenvoudige huizen en arbeiderswoningen bouwen. Dit was het begin van de woningbouwvereniging. Kwantiteit was vaak belangrijker dan kwaliteit; duurzaamheid en een lange levensduur waren niet het doel.

In 1864 werd de Polytechnische School in Delft opgezet, nu de TU, waar zelfstandige architecten voor het eerst een wetenschappelijke opleiding kregen. Veel aannemers en timmermannen bleven zich gewoon architect noemen. De meeste architecten in de 19^e eeuw waren niet in Delft, maar bij een “architectenbureau” opgeleid.

Waterstaatstijl

De *Waterstaatstijl* is onofficiële stijl afkomstig van ingenieurs van het departement van Binnenlandse Zaken en Waterstaat. Zij ontwierpen niet alleen sluizen, bruggen en gemalen, maar hadden ook invloed op het ontwerp van gebouwen als kerken en stations. Vandaar dat de waterstaatstijl denigrerend ingenieursbouw werd genoemd. De Waterstaatstijl is sober, met verwijzingen naar de Italiaanse renaissance-architect Vitruvius. Kenmerkend zijn een zadeldak en risaliet (een naar voren springende gevel).

Station Warmond

De ingenieurs hadden een grote kennis van het bouwen met ijzer. Zo kon met overheidssubsidie veel en goedkoop gebouwd worden.

De PKN-kerk in Warmond is een mooi voorbeeld van Waterstaatstijl. Het rijksmonument is ontworpen en gebouwd door de plaatselijke meestertimmerman Arend van der Wilk.

Tot 1848 viel de bouw van RK-kerken onder direct toezicht van Waterstaat. Omdat gebouwd werd met subsidies moesten de gebouwen sober en goedkoop zijn. Veel van deze kerken zijn gesloopt en vervangen door grotere kerkgebouwen.

In 1815 kent Warmond 16 timmerlieden, 9 metselaars en 3 ververs/glazenwassers. In het dorp zijn niet alleen de timmerwerkplaatsen van timmerman-metselaars, maar ook van molenmakers en scheepsbouwers. Veel van die werkplaatsen gaan van generatie op generatie over of worden doorverkocht aan anderen. Twee timmerwerkplaatsen met een lange geschiedenis willen wij er uit lichten:

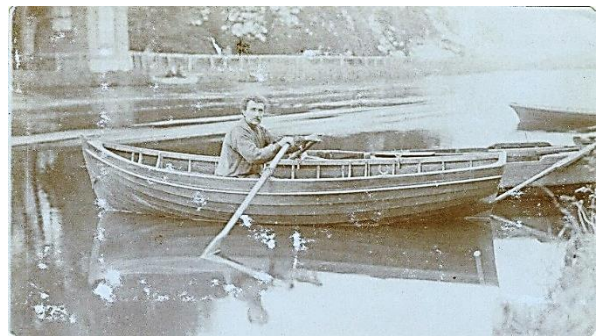
De molenmakerij (Melmansdam 10)

Eén van de werkplaatsen die al in 1667 aanwezig is, is de molenmakerij van Willem Clinckenbergh. Later zullen de bekende molenbouwers vader en zoon Paddenburg het bedrijf overnemen. In 1831 komt het in bezit van Johannes Melman en via diens dochter Maria bij haar man bloemist Ferdinand Machen. De laatste timmerman op deze plaats is Piet Schrier, hij gaat in 1962 helaas failliet. De straat waaraan het bedrijf lag heet nu toepasselijk Melmansdam.

Ferdinand Machen was net als zoon Paddenburg eigenaar van scheepswerf de Leede die tegenover Park Groot Leerust in de Zwanburgerpolder lag, en begin jaren 80 is afgebrand.

Stoomtimmerfabriek Fiducia (Dorpsstraat 99)

Van 1878 tot 1914 heeft timmerman Bart Rotteveel, zoon van de bakker op Dorpsstraat 106, op Dorpsstraat 99 zijn timmerbedrijf, dat vanaf tenminste 1903 stoomtimmerfabriek Fiducia wordt genoemd. Wat zal dat een overlast gegeven hebben voor de buurt, denken wij. Daarna gaat deze fabriek over in handen van apotheker Constant Machen en broer Ferdinand. De beide broers Machen hebben zo samen een heel aanzienlijk timmerbedrijf in Warmond. Het bedrijf noemden zij voortaan timmerfabriek Fiducia/scheepswerf de Leede. De koorbanken voor de R.K. kerk van Heinkenszand komen hier bijvoorbeeld vandaan.

scheepstimmerman Van Tongeren, 1918

Andere timmermannen:

- Leen Beugelsdijk, Dorpsstraat 94
- Johannes van Bladel, Herengracht 14
- Willem Burgers, De Baan 5
- Gerard Burgersdijk, Melmansdam 2
- M. Kool, Herenweg 63
- J. Koot, Straat ter Leede 15
- Th. Leenen, Oranje Nassaulaan 2
- Klaas Risman, Scheepmakersdam 16-18
- Klaas de Vos, Herenweg 89
- Paul Vreeken, Herenweg 4a
- Houthandel Klaas van de Willik, buitenplaats "Ons Genoegen", Straat ter Leede 51-57
- C. Witsenburg, het metselhuis, Warmundastraat 17

Timmerman Jan Hartveld

De kalkovens van Abraham Tegelaar

De eerste kalkovens in Nederland bestaan al in de 14e eeuw. Na de uitvinding van de stoel-kalkoven door Thomas Edison, die in 1879 ook de gloeilamp uitvond, staan langs bevaarbaar water in de kuststreek meer dan 100 kalkovens. De grote ovens dienden dag en nacht met turf (of kolen) warm gehouden te worden om strandschelpen tot ongebluste kalk te verwerken. Door afwisselend lagen turf en schelpen toe te voegen kon de temperatuur in de ovens oplopen tot 1000 graden. De kalk was grondstof voor mortel (specie) en pleister. Het werk was zwaar en heel stoffig voor de arbeiders, waardoor zij veel moesten hoesten en longklachten kregen. In de parlementaire enquête van 1887 naar "de toestand in fabrieken en werkplaatsen" staan ook de slechte omstandigheden in de kalkindustrie beschreven.

In 1865 introduceren D.S. & J. Bredenberg drie kalkovens in Warmond aan de Leede ten zuiden van het dorp. Dit kunnen we zien als de eerste zware industrie van Warmond. Later volgt ook andere industrie, zoals stoom- en elektrische timmerbedrijven om hout te zagen en te bewerken.

Abraham Tegelaar neemt in 1901 samen met zijn vader Gerrit het bedrijf van Bredenberg over. Zijn vader was, net als zijn grootvader Abraham, metselaar. Zij richtten het bedrijf "Gerrit Tegelaar en zn, handel in binnen- en buitenlandse materialen" op. Een jaar na de overname overlijdt Gerrit.

Jonkheer Van Nispen en zijn vrouw

Abraham heeft een handel in bouwmaterialen, "Marcus Pollio", is aannemer én commissaris bij de Noord-Hollandse Grondbrief-bank. Voor zijn werknemers bouwt hij de 24 kleine arbeiders-woningen in de Bijleveldlaan, voor zichzelf en zijn gezin de grote villa Gerto aan de Oranje Nassaulaan, genoemd naar twee van zijn kinderen, Gerrit en Cato. Abraham groeit uit tot de rijkste aannemer van Warmond. Misschien dat zijn dochter Johanna daarom met jonkheer Frans van Nispen tot Pannerden, burgemeester van Pannerden, kan trouwen?

Nieuwe materialen, nieuwe architectuur?

Van oudsher kwam dennenhout voor heipalen uit Duitsland, grenenhout voor kozijnen en balken uit Scandinavië en het Oostzeegebied, hardsteen uit België en zandsteen uit Duitsland. Bakstenen werden in onze buurt vervaardigd langs de Oude Rijn. Door de snelle industrialisering en verbeterde infrastructuur komen, in de 19^e eeuw, meer materialen beschikbaar:

- **Natuursteen**

Mechanisatie en verbetering van transport maken het mogelijk dat ook natuursteen als marmer en graniet naar Nederland komen. In de neogotiek en neorenaissance, een bouwstijl voor met name duurdere gebouwen, wordt gebruik gemaakt van natuursteen.

- **Hout**

Ook bij oude materialen als hout worden vernieuwende ontwikkelingen in gang gezet door bijvoorbeeld een andere constructie van dakspanten. Daarbij kan een stoomtimmerfabriek veel meer en sneller hout verwerken dan een houtzaagmolen.

- **Glas**

Machinale glasproductie maakt het mogelijk om veel grotere glazen voor ramen te maken. Denk hierbij aan de winkelruiten en T-vensters (bijv. de hoge ramen van buitenplaats Vroenhof).

Nieuwe 19^e-eeuwse bouwmaterialen zijn gietijzer, smeedijzer, zink en asfalt. Deze materialen maken het mogelijk om heel anders te bouwen. Veel van deze nieuwe materialen zijn al in de klassieke oudheid gebruikt, maar hun receptuur raakte in de vergetelheid:

- **Portlandcement**

De ontwikkeling van Portlandcement levert een veel sterkere mortel op om mee te bouwen. Het vormt de basis voor bepleistering en later beton. Het gebruik van natuursteen is in Nederland altijd beperkt gebleven, omdat het transport duur is. Het pleisteren met Portlandcement geeft ook een natuursteenuitstraling en met dit cement als bindmiddel kan kunststeen worden gemaakt.

- **Zink**

Zink is licht en geschikt als dakbedekking op daken met een geringe dakhelling en als gootmateriaal. Ook ornamenten kunnen van zink zijn. Zink zet uit bij warmte en door de verticale banen zink vast te klikken op roeflatten, blijft er voldoende ruimte voor het zink om uit te zetten en te krimpen. Gebruik van zink zien wij vooral terug bij de neoclassicistische en eclectische bouwstijl.

- **Asfaltpapier/bitumen**

Asfaltpapier heeft tenslotte een grote invloed gehad op de architectuur. Het maakt het mogelijk om platte daken te maken, in eerste instantie bestrooid met zand, later met grind, ook wel het mastiekdak genoemd. Waar zou het kubistische Rietveldhuis in Utrecht zijn geweest zonder dit nieuwe materiaal?

(Vrij naar: H.W. Lintsen, Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800 - 1890. Deel III, 1993)

Wat je met nieuwe materialen kan doen: Buitenplaats Vroenhof

Buitenplaats Vroenhof is een mooi voorbeeld van een huis waar met behulp van nieuwe materialen nieuwe architectuur ontstaat. Het huis is gebouwd in de zogenaamde eclectische stijl, een samengaan van verschillende neostijlen (zie blz 10). De Warmondse notaris Johan de Crane heeft dit zeer rijk gedecoreerde huis als notariswoning laten bouwen. Best bijzonder wanneer je bedenkt dat hij een vooraanstaand lid was van de Nederlandsche Hervormde gemeente in Warmond. Heel sober kunnen de protestanten niet zijn geweest, want De Crane had er geen bezwaar tegen met zijn rijkdom te pronken.

Het gebouw oogt klassiek, maar er is veel gebruik gemaakt van nieuwe materialen en elementen uit catalogi:

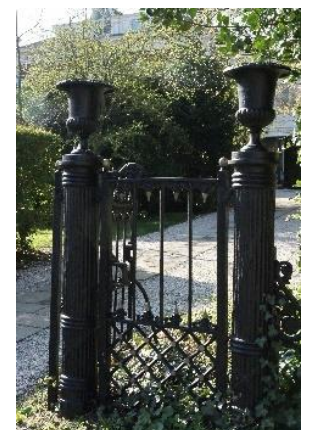
Zink: flauw hellend schilddak
vazen op de hoeken van het huis
krullen langs de sierbekroning

Glas: grote hoge T-vensters

Stuc/pleister: pleisterwerk in natuursteen "look" (rustica-imitatie)
hoekpilasters (platte pilaren)
gegoten kuifjes boven de ramen
kroonlijst, gegoten ornamenten onder de dakgoot
sierplafonds

Asfalt: platte daken van de aanbouwen

Gietijzer: raamwerk van de voordeur
toegangshek
bruggetje naar de overtuin

Buitenplaats Vroenhof geldt als één van de rijkst uitgevoerde voorbeelden van het eclecticisme.

De neostijlen

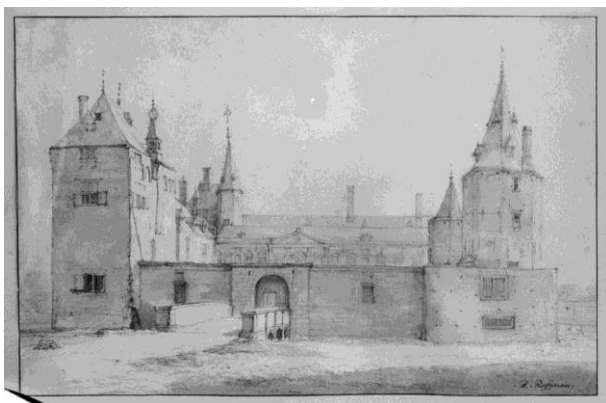
Beter goed gejat dan slecht bedacht

Vanaf de napoleontische tijd zien wij een 'revival' van verschillende bouwstijlen uit het verleden. Het classicisme zal als vanzelf overgaan in het neoclassicisme. Daarna volgen de neogotiek, neorenaissance, het eclecticisme en het neoromaans. Van al deze 19^e-eeuwse stijlen zijn mooie voorbeelden terug te vinden in Warmond. We zullen de verschillende stijlen beschrijven, Warmondse voorbeelden bespreken en enkele architecten in het zonnetje zetten.

Opmerkelijk is trouwens dat de katholieke zuil een voorkeur heeft voor andere stijlen dan de protestantse zuil: Het neoclassicisme, de neogotiek en het neoromaans zien we vooral terug bij katholieke kerken, scholen en ziekenhuizen. De neorenaissance en het eclecticisme zien we vooral bij de protestantse kerken en gebouwen.

Door machinale serieproductie van bouwelementen en decoraties is het eenvoudiger en minder kostbaar geworden om een nieuw huis een voornaam uiterlijk te geven. De verschillende neostijlen maken hier ruimschoots gebruik van.

De industrialisatie en verlichting in de 19^e eeuw leidt tot grotere welvaart, maar heeft ook zijn schaduwkanten. Voor het eerst zien we in toenemende mate dat onze welvaart ten koste gaat van het milieu (zie blz. 21). Als tegenbeweging van de industrialisatie ontstaat eind 18^e eeuw de Romantiek. Kort gezegd gaat het gevoel boven het verstand. Het gaat gepaard met een terugverlangen naar het verleden en de natuur. Dit verklaart die grote hoeveelheid neostijlen in de architectuur, de zogenaamde revivalstijlen. En de nieuwe uit Engeland overgewaaide mode, om tuinen een natuurlijk landschappelijk en zo een romantisch aanzicht te geven, sluit daar bij aan.

Huys te Warmond in de 17^e eeuw –
Pentekening van Roghman

Het kasteel kreeg na de eind-18^e-eeuwse
verbouwing een neoclassicistisch aanzicht

Hoofdstuk 4

Neoclassicisme 1770-1840

Griekse en Romeinse schoonheid

Het neoclassicisme wordt gekenmerkt door een teruggrijpen op de Griekse en Romeinse architectuur. Deze architectuur wordt gekenmerkt door symmetrie en ideale verhoudingen. Het sobere en statige classicisme zien wij in de 17^e eeuw ontstaan. Het neoclassicisme is daar een latere voortzetting van en een reactie op de overdadige stijlen als de barok.

Wat zien wij bij deze stijl?

- Zuilen
- Pilasters (ondiepe zuilen tegen de gevel)
- Fronton (driehoekige bekroning van gevel en/of ramen en deuren)
- kransen, vazen, strikken

Voorbeelden in Warmond:

- Landgoed Oostergeest
Het huidige aanzicht van landgoed Oostergeest dateert uit 1746 en kent invloeden van de late barok en de vroege rococo (respectievelijk Lodewijk XIV en Lodewijk XV stijl). In ±1730 werd voor het huis een Franse tuin aangelegd. Begin 19^e eeuw gaat deze op de schop en wordt veranderd in een Engelse landschapstuin.
- Huys te Warmont
In 1629 geeft Salomon de Bray aan het Huys te Warmont een Hollands Classicistisch uiterlijk. Hij is een van de eerste die deze stijl toepast. Een hoogtepunt van deze stijl is het Mauritshuis in Den Haag. In 1774 volgt een grondige verbouwing in opdracht van Cornelis Pieter van Leyden, die het verwaarloosde kasteel kocht als zomerverblijf. Dit geeft het kasteel het huidige neoclassicistische uiterlijk. Kenmerkend is de pleisterlaag.
- 'Het Huis van Machen', Dorpsstraat 68-70
Dit dubbele herenhuys, dat al in 1756 bestond, is ook een voorbeeld van het neoclassicisme. Het bevat om de beide deuren Lodewijk de XVI motieven. De pleisterlaag is van later datum.
- De Burcht, voormalig rooms-katholiek St-Nicolaasgesticht, 1780, Kerkdam 2-12
- Mariëngaerde, seminarie 1821, uitbreiding zijvleugels door Theo Molkenboer, Mgr. Aengentlaan 1/3
- Leerust, voorhuis 1844, theehuis 1815, Burg. Ketelaarstraat 1
- 'Het Oude Doktershuis van Walenkamp', bovenlicht eenvoudige versiering, Dorpsstraat 45

Hoofdstuk 5

Neorenaissance 1875-1900

Een vleugje Renaissance

De neorenaissance grijpt terug op de renaissance, een tijd waarbij het individu voorop kwam te staan en de invloed van religie afnam. De renaissance bereikt Nederland pas echt in de 16^e eeuw. Het is de bouwstijl van wat wij 'de Gouden Eeuw' noemden, waarin Nederland een welvarende tijd doormaakte. Het is niet verwonderlijk dat architecten uit de 19^e eeuw teruggrepen op deze stijl.

Wat zien wij bij deze stijl?

- trapgevels
- speklagen van natuursteen
- kruiskozijnen
- horizontale lijnen, die de gevel in vlakken verdelen

Voorbeelden in Warmond:

- Boerderij De Zwanenburg, Jan Steenlaan 5 / 7
- Herenweg 47-49 en 51-53 uit 1905
- Buitenplaats Leevliet (afgebroken), Jan Steenlaan 13
- Spring Glory, Herenweg 75 uit 1906

Buitenplaats Leevliet

In de 17^e eeuw heeft de destijds beroemde kunstschilder Carel de Moor deze buitenplaats aangelegd. Het lag ten zuiden van de huidige Koudenhoornbrug. In 1900 is het rigoureus verbouwd in de neorenaissancestijl. Helaas is het in 1969 afgebroken, want het was een prachtig voorbeeld van de neorenaissance.

Hoofdstuk 6

Neogotiek 1830-1900

Bouwen als een kathedraal

De neogotiek probeert iets van de grandeur van de vroegere, met name Franse, gotiek terug te brengen in 19e-eeuwse gebouwen, met name in kerken. Het is een duidelijk romantisch verlangen naar de bouwstijl van de middeleeuwen. De vroege neogotiek probeert dat met gips en pleisterwerk (Willem II gotiek) met als bekendste architect Theo Molkenboer. De zogenaamde echte neogotiek is bekend geworden door Pierre Cuypers.

Wat zien wij bij deze stijl?

- spitsbogen
- pinakels (spitse torentjes)
- steunberen

Voorbeelden in Warmond:

- Sint Matthiaskerk, pseudo-basilicale kruiskerk van Molkenboer, met romaanse rondbogen in plaats van spitsbogen. Molkenboer kreeg voor zijn werk f 1890,- en aannemer Kloosterman f 40.620,-
- Kapel Mariëngaarde, Molkenboer, Mgr. Aengenentlaan 1-3
- Schoolmeesterswoning en de Oude School, Molkenboer, Dorpsstraat 38 en 40

De Tudorboog

Een mooi gebouwtje is de hervormde kleuterschool met zijn vooruit springende middenpartij. Bijzonder zijn vooral de ramen, omdat deze Tudorbogen hebben. Dit zijn vrij vlakke spitsbogen, die het mogelijk maken om een bredere raampartij te overbruggen. Zij zijn kenmerkend voor de Tudorstijl, de laat 15^e- en 16^e-eeuwse Engelse bouwstijl. De Tudorboog is een onderdeel van de gotische architectuur en lijkt ook op de iets spitsere Perzische boog. In Engeland maakte de Tudor-architectuur een revival door in de 19^e en begin 20^e eeuw. Ook in Nederland werd dit boogtype toen vaker toegepast.

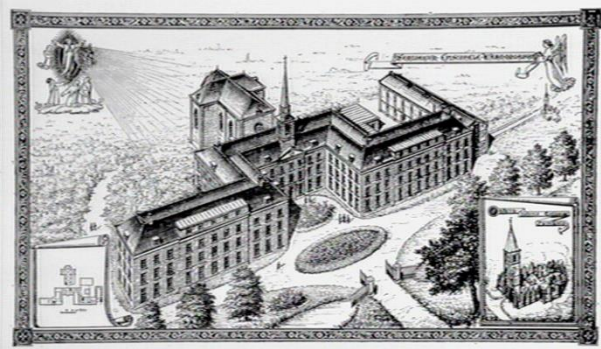
Herenweg 80

Theo Molkenboer

Architect Theo Molkenboer heeft heel wat Warmondse gebouwen op zijn naam staan. Voordat Pierre Cuypers naam zou maken, was hij de belangrijkste katholieke kerkarchitect van Nederland. Met de emancipatie van de katholieken in de 19^e eeuw was een grote behoefte ontstaan aan nieuwe kerken, dus voor Molkenboer en later Cuypers was voldoende werk.

Theo Molkenboer werd geboren in 1796 en werkte zich op van timmerman en metselaar tot bouwkundig ingenieur en aannemer, en noemde zich vanaf 1828 architect. Hij ontwierp 70 kerken, waaronder in 1835 de Hartebrugkerk in Leiden, ook wel Coeliekerk genoemd. Aanvankelijk was zijn stijl neoclassicistisch, de kerken hebben wel iets weg van tempels. Later was hij de eerste die een kerk in de neogotische stijl bouwde, de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Amsterdam in 1852. De neogotiek was al eerder terug te vinden in de stoomgemalen van de Haarlemmermeer en in watertorens en werd ook wel 'Willem II gotiek' genoemd. Het werd, zoals eerder gezegd, gekenmerkt door spitsbogen en pinakels (spitse versieringen op de hoeken van torens en daken).

In Warmond zijn de vroeg-neogotische kapel van Mariëngaerde uit 1843 en de zijvleugels van dit

seminarie van zijn hand. Het oorspronkelijk U-vormige gebouw is een ontwerp van de Italiaan Jan (Carlo Giovanni Francesco) Giudici en gebouwd door Warmondse molenbouwer Simon Paddenburg. In 1859 ontwerpt Molkenboer in Warmond de rooms-katholieke Matthiaskerk volgens het grondplan van de oude ruïne van de Sint Matthijskerk. De openbare school en de schoolmeesterswoning volgden in 1861. Deze

werden gebouwd door aannemer Arend van der Wilk.

De architectuur van Molkenboer zou volgens sommigen niet beter zijn dan de stukadoors-architectuur van waterstaatskerken*. Door gebruik te maken van imitatiegewelven van stro en stucwerk (om de gotische gewelven te kunnen nabootsen) waren deze goedkoop. Feit is dat Molkenboers constructies van hout met daarover pleisterwerk vaak geen lang leven beschoren waren. Veel van de kerken van Molkenboer zijn inmiddels verdwenen, soms al na enkele tientallen jaren. Zijn ontwerpen waren kortom niet erg duurzaam.

Was Molkenboer de belangrijkste kerkarchitect van de 1e helft van de 19e eeuw, in de 2e helft zou dat Pierre Cuypers zijn. Deze is vooral beroemd om zijn ontwerp van het Rijksmuseum en het station in Amsterdam en was daarmee dé architect van de echte neogotiek in Nederland. En hij durfde het wel aan om echte bakstenen-gewelven te laten metselen.

***Waterstaatskerken**

Dit is de benaming van kerkgebouwen, die tussen 1824 en 1875 onder toezicht of door ingenieurs van Rijkswaterstaat zijn gebouwd. De overheid stimuleerde en subsidieerde de bouw van nieuwe kerkgebouwen. Vermogender kerkbesturen konden daarentegen een eigen architect in de hand nemen.

Hoofdstuk 7

Eclecticisme 1850-1880

Een vrolijke mix

Eclecticisme is in feite een mengstijl van verschillende neostijlen wat volgens puristen leidt tot een niet-historische navolging en daardoor dus niet lijkt op een origineel uit het verleden. Vooropstaan neoclassicistische elementen en vormen, die worden samengevoegd met decoraties uit andere stijlen tot een nieuw geheel. Soms wordt dit nog aangevuld met elementen uit de chaletstijl en de art-nouveau. Deze bouwstijl zien wij vooral terug bij woonhuizen, warenhuizen, ziekenhuizen, scholen en stations.

Wat zien wij bij deze stijl?

- Neoclassicistische kenmerken
- Ornamenten gebaseerd op Egyptische, Byzantijnse of Moorse motieven

Voorbeelden in Warmond:

- Buitenplaats Vroenhof, Herenweg 52 (zie pag. 9)
- PKN-kerk (Waterstaatstijl), 1875, ontwerp A van der Wilk, aannemer Abraham Tegelaar sr., f 24.000,-, Herenweg 82
- Pastorie De Roekenhof, Herenweg 84
- Het Oude Raadhuis, 1866, ontwerp J. van Lith, Dorpsstraat 36
- Herenweg 55–59
- Zorgvliet, Dorpsstraat 43, boerderij, verbouwd rond 1860
- Sub Rosa, Herenweg 93

Zorgvliet

Het Oude Raadhuis

Arend van der Wilk

Arend van der Wilk wordt in 1830 geboren. Hij is een zoon van de protestantse slager Diert Janse van der Wilk in Warmond. De slagerij bevindt zich op Dorpsstraat 99.

Arend heeft als aannemer veel bekende gebouwen in Warmond gebouwd. Van zijn hand zijn De Oude School en de aangrenzende schoolmeesterswoning, maar ook de kerk en de pastorie van de protestantse gemeente. De kerk heeft hij zelf ontworpen. Bij de bouw van de school heeft hij samengewerkt met architect Theo Molkenboer en bij de pastorie met architect Jan van Lith. Arend bezat ook de bekende scheepswerf De Leede. Huis-, molen- en scheepsbouw gaan nogal eens samen in Warmond, maar daarover volgend jaar meer.

Zijn vader Diert was 6 jaar wethouder. Arend is lid van de gemeenteraad, maar ook voorzitter van het kerkbestuur, plaatsvervangend hoofdingeland (bestuurder) van het Hoogheemraadschap en voorzitter van verschillende polderbesturen. Kortom een man met enig gezag in Warmond en omstreken. Vandaar dat zijn dochter Apolonia in 1899 kan trouwen met Pieter Nederburgh, bloemenkweker en zoon van burgemeester Abraham Nederburgh. Arend van der Wilk overlijdt in 1914.

Jan van Lith jr.

Over Van Lith is maar weinig terug te vinden. Van Lith is architect en aannemer in Leiden. Daar bemoeit hij zich met het plan voor villa's langs Het Plantsoen. Ook ontwerpt hij nieuwe straten in Den Haag.

In Warmond is hij de architect van het eerste gemeentehuis, nu bekend als Het Oude Raadhuis bij de pomp, en van de pastorie van de PKN-kerk, de Roekenhof. Op de Roekenhof liet hij mogelijk Oegstgeester pannen leggen. Deze blauw gesmoorde beverstaartpannen (ook wel hartjespannen of leliepannen genoemd) heeft de pastorie niet meer, maar ze zijn nog te bewonderen op het dak van boerderij Weltevreden aan de Beatrixlaan, en ook op een schuur aan de Vrouw Bakkersdam. De Oegstgeester firma Jasson kreeg 15 jaar het octrooi op dit Engelse dakpan-ontwerp, dat later ook werd vervaardigd door Van Sillevoldt te Oegstgeest.

Hoofdstuk 8

Neobyzantijns en neoromaans 1890-1920

Eenvoud van de eerste kerken

Het laatste deel van de 19^e eeuw en het eerste kwart van de 20^e eeuw is het oriëntalisme in zwang. Men laat zich inspireren door de Moorse, Arabische, Ottomaanse (Turkse) en Noord-Afrikaanse cultuur. Het neobyzantijns grijpt terug op de vroegchristelijke bouwkunst uit Byzantium, het Oost-Romeinse Rijk waarvan Constantinopel de hoofdstad was. Dit rijk gaat later over in het “Turkse” Ottomaanse Rijk. Deze stijl zien we veel terug in Midden- en Oost-Europa, maar ook in de Westminster kathedraal in Londen.

Wat zien wij bij deze stijl?

- centraalbouw in een cirkel, veelhoek of kruisvorm

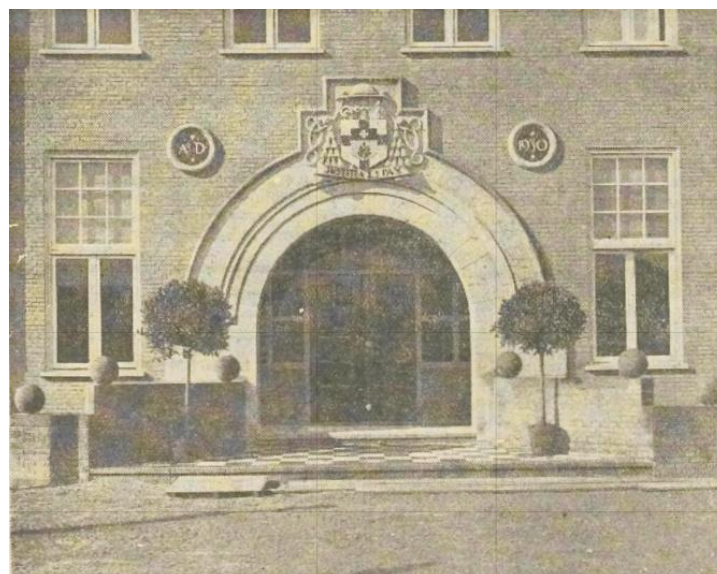
Het neoromaans is een stijl, die teruggrijpt op de romaanse bouwkunst van de middeleeuwen. Omdat deze stijlen niet altijd zuiver historisch en stijlvast zijn, worden zij in sommige gevallen tot het eclecticisme gerekend.

Wat zien wij bij deze stijl?

- kleine half ronde boogramen
- boogvormige timpanen boven ramen en deuren
- zware muren
- brede torens

voorbeelden in Warmond:

- Mariënhaven, voormalig Philosophicum van het grootseminarie, Mgr. Aengenentlaan 1-3

Jan Stuyt 1868-1934

Jan Stuyt was een van de belangrijkste katholieke kerkarchitecten van de 20^e eeuw. Als leerling van architect Bleijs was hij betrokken bij de bouw van de bekende Sint Nicolaaskerk tegenover het station in Amsterdam. Bleijs bouwde bij voorkeur in de neoromaanse stijl. Dit zou van blijvende invloed zijn op het werk van Stuyt. Deze was vervolgens, als tekenaar en hoofdopzichter bij het architectenbureau van Jos Cuypers, de zoon van Pierre Cuypers, medebepalend voor de bouw van de Sint-Bavokathedraal in Haarlem. Stuyt gaat een partnerschap aan met Jos Cuypers. Beide architecten ontwikkelen een eigen stijl los van de heersende neogotiek. Ze ontwerpen samen de St. Willibrordkerk in Oegstgeest.

Nadat Jan Stuyt in 1903 met de eerste Nederlandse bedevaart naar Palestina en Constantinopel was gegaan, kreeg zijn neoromaanse werk Byzantijnse invloeden, met een voorkeur voor centraalbouw. Inspiratie had hij natuurlijk opgedaan bij de Hagia Sophia. Hiermee neemt hij afstand van de standaardbasiliek zoals gangbaar in de neogotiek. Zo zien we vaak koepels op zijn kerken. Een mooi voorbeeld is de rooms-katholieke kerk *de Engel (bewaarderskerk)* bij het gelijknamige buurtschap in Lisse. Ook ontwerpt Stuyt de kerk van de Heilig Landstichting in Nijmegen, het seminarie Hageveld in Heemstede en het Nederlands instituut in Rome.

In Warmond bouwt Jan Stuyt het Philosophicum, nu Mariënhaven, waar leerlingen na het Kleinseminarie twee jaar voorbereiding krijgen voordat ze naar het Grootseminarie in Warmond gaan. Hier krijgen zij “extra vakken in de filosofie, aangepast aan de tijd”. Het gebouw krijgt naast lokalen en kamers voor de professoren 120 kamers voor de leerling-priesters, elk 4 × 2,5 meter met een “waschtafel”. Verder bevindt zich onder de kapel “een recreatiezaal met biljarttafels en piano-vleugel en aangrenzend een kamertje voor niet rookende studenten”. Buiten komen twee tennisbanen en een voetbalveld.

In 1929 legt “zijne doorluchtige hoogwaardigheid” bisschop Aengenent de eerste steen en in zijn toespraak is hij opvallend optimistisch van toon, onbekend met de naderende economische crisis en oorlog:

“Wij beleven een opleving van katholiciteit op allerlei gebied; wij leven werkelijk in een mooien tijd; we hebben reden voor vreugde, blijdschap, optimisme.”

De bisschop was duidelijk tevreden. De emancipatie van de katholieke kerk naderende haar voltooiing. Kerken, scholen en (sport)verenigingen, een politieke partij en een eigen universiteit in Nijmegen zorgden voor een sterke katholieke zuil, ook in Warmond.

Jan Stuyt zou zeer bepalend zijn voor het katholieke aanzicht van Nederland. Hij heeft met heel veel kerken, scholen, ziekenhuizen en andere gebouwen katholiek Nederland vormgegeven. Wel kreeg hij de nodige kritiek. Zijn architectuur zou te on-Hollands en te kosmopolitisch zijn. Feit is wel dat hij de Nederlanders heeft verlost van al te veel neogotiek, en Warmond een ingetogen *on-Nederlandse goed* neoromaans en vleugje Byzantijns gebouw heeft geschonken. Interessant is misschien te vermelden dat zijn zoon Louis in 1971 de eerste minister van milieu werd.

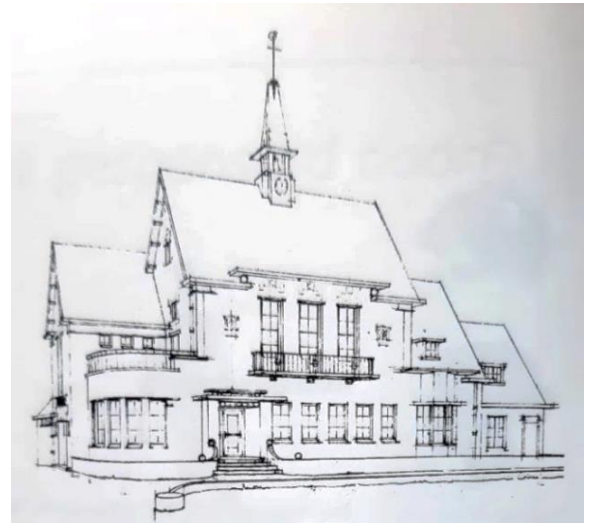
Traditionalisme 1920-1950

Een beetje ouderwets misschien

Het traditionalisme is de laatste architectuurstijl die in dit boekje aan bod komt. Wie als architect in de 20^e eeuw nog teruggrijpt op eerdere stijlen, zoals in de 19^e eeuw bij de neostijlen gebruikelijk was, wordt een *traditionalist* genoemd. Het is wel een stap weg van de neostijlen. De term traditionalisme maakt de tegenstelling duidelijk met het modernistische *Nieuwe Bouwen*, gekenmerkt door functionaliteit, soberheid en het duidelijk gebruik van nieuwe materialen als glas, staal en beton.

Wat zien wij bij deze stijl?

- schuine daken
- hout, baksteen en natuursteen
- kleine vensters
- 17^e-eeuwse boerderijen als voorbeeld

*Ontwerp nieuwe Gemeentehuis
door Van der Laan (niet uitgevoerd)*

Voorbeeld in Warmond:

- St. Liduina, Warmonds eerste bejaardenhuis, opgericht door pastoor Oudejans in 1928-1930. Aannemer Heijmerink uit Nijmegen ontvangt voor zijn werk f 146.470,-. De bisschop van Haarlem, monseigneur Aengenent, verricht de opening.

De kapel van Huize St. Liduina nam een belangrijke plaats in voor de “bejaarde” katholieke bewoners. Onder hen zijn veel priesters. Vrijwel dagelijks wordt in de kapel de Heilige Mis voorgedragen en het is niet verbazingwekkend dat deze verder voornamelijk dienst doet voor uitvaarten. De krant was lovend over het nieuwe gebouw:

Het gesticht is een juweeltje voor hen, die in een rustige omgeving hun laatste levensdagen willen doorbrengen. Het ademt vrede en rust en wat wil men meer? De gevel is deftig zonder schrikwekkend-statig te zijn, rustig en toch niet doodsch. Wanneer men het huis vanaf den Heerenwez aanschouwt, ziet men achter den ongeveer 50 Meter diepen tuin den in warm-rooden baksteen opgetrokken gevel. Breede oprijlanen voeren naar het huis, dat ook van binnen rust, gezelligheid en huiselijkheid ademt.

Leo en Jan van der Laan

Leo van der Laan is in 1864 geboren in een katholiek gezin. Hij was kortstondig meubelmaker en vanaf 1891 architect in Leiden. Zijn eerste opdracht was het herstel van de toren van de Hartebrugkerk (Coelikerk) te Leiden, ontworpen door Molkenboer. De goed katholieke Van der Laan bouwde veel kerken, scholen, winkels en ziekenhuizen, zoals het Sint Elisabeth Ziekenhuis aan de Hooigracht in Leiden. In het begin neigde zijn stijl naar neogotisch, later paste hij ook elementen van Jugendstil en de expressionistische Amsterdamse school toe. Gaandeweg zou zijn architectuur soberder worden en geometrischer, "zonder veel franje".

Leo heeft 12 kinderen, waarvan er drie priester en twee arts worden. Drie van zijn zonen werken ook als architect. Samen met zijn in Delft afgestudeerde zoon Jan, ontwierp Leo vanaf 1921 veel gebouwen, zoals de V&D in Leiden. Zoon Jan verwierf in 1938 internationale roem door de prijsvraag voor een nieuw stadhuis in Eindhoven te winnen. Jan liet zich beïnvloeden door het expressionisme, traditionalisme (als dat van architect Kropholler) en het modernisme.

Na de dood van zijn vader Leo in 1942 zette Jan het architectenbureau voort. Het stadhuis van Eindhoven zou uiteindelijk in 1969 worden geopend, na de nodige modernistische aanpassingen. Het ontwerp was immers al 30 jaar oud.

Leo en Jan van der Laan hebben heel wat gebouwen in Warmond op hun naam staan, waarvan een groot deel al weer is verdwenen:

1909	rooms-katholieke St. Nicolaasschool voor jongens (nu AH)
1909	verbouwing van de Stad Rome, nieuwe voor- en zijgevel
1910	verbouwing en derde bouwlaag op hotel De Zon
1910	winkel van Egmond, Dorpsstraat 137b
1912	villa Narcis voor Kouwenhoven
1922	verbouwing rooms-katholieke parochie-school Sint Nicolaas voor jongens en meisjes
1927/28	ontwerp nieuwe raadhuis, verbouwing Weltevreden?
1928/30	Sint Liduina, Warmonds eerste bejaardenhuis, opgericht door pastoor Oudejans,
1948	rooms-katholieke meisjesschool Sint Ursula, later de Leerhoeve

Hotel De Zon

Met het traditionalisme eindigt dit deel over neostijlen in Warmond. De neostijlen hebben het straatbeeld niet heel ingrijpend veranderd. Het modernisme deed dat wel. Door veel opvallender gebruik te maken van nieuwe materialen en technieken ontstond echt nieuwe architectuur.

Deel 2

Duurzaamheid: in de natuur bestaat geen afval

Inleiding

Duurzaamheid is tegenwoordig een modewoord. Duurzaam leven betekent dat je voldoende overhoudt voor toekomstige bewoners en dat zo leven niet ten koste gaat van natuur en milieu. Dat mensen vroeger duurzamer leven snapt iedereen. Geen plastic, geen gas en olie, zuiniger aan, minder kopen, veel hergebruiken, geen of weinig vakantie-reizen. Onze voorouders gingen heel duurzaam om met hun spullen en afval werd grotendeels hergebruikt. Maar dat het leven van onze voorouders ook al ten koste ging van natuur en milieu, dat beseffen we nu pas, want het stoken van turf en kolen staat aan het begin van de huidige klimaatverandering.

Turfstekers, eind 16^e eeuw

Energie

Wij zijn opnieuw op zoek naar groene en duurzame energie. We vervangen kolen en gas door biomassa en wind. Wetenschappers waarschuwen dat, als wij de klimaatverandering niet voldoende inperken, dit grote gevolgen zou hebben voor natuur, milieu en de mens. Met hernieuwde interesse kijken wij terug hoe onze voorouders omgingen met hun leefomgeving.

Wind

In de late middeleeuwen ging men gebruik maken van de wind, door het bouwen van molens. Er waren molens die olie sloegen, hout zaagden, graan maalden, papier maakten en het Leidse laken stampten. Wij kennen rond de Kagerplassen vooral de watermolens die het water uit de polders maalden, zie de vele molens op de kaart uit 1615. Moderne machines voor die tijd en heel duurzaam. De heer van Warmond liet een korenmolen bouwen begin 14^e eeuw, zie pijl. De boeren uit Warmond en omgeving waren verplicht om in deze korenmolen hun graan te malen. De molen is in 1873 afgebroken.

Staat Warmond nu vooral bekend om zijn vele poldermolens, ooit was dat anders. Want vanuit Warmond en andere dorpen kwam eerst grote weerstand tegen het bouwen van polder-windmolens.

Korenmolenaars - Knecht.
Tegen 1 October aanstaande, verlangd men een bekwaam
MOLENAARS-KNECHT. Adres liefst in *persoon* of
franco Brieven, bij C. W. OUDSHOORN, Mr. Korenmo-
lenaar te Warmond, bij Leyden.

De anti-windmolenbeweging in de 15^e eeuw

Oegstgeest, Voorhout, Oudshoorn (bij Alphen) en Warmond maakten groot bezwaar tegen de bouw van nieuwe molens in de lager gelegen veengebieden. Niet omdat ze geen molens wilden in hun uitzicht of vanwege het lawaai ervan, maar omdat zoveel molens het boezemwater, waaronder de Leede, zo hoog zou opdrijven dat de hoger gelegen dorpen als Warmond hier last van zouden krijgen. Het kostte deze dorpen al moeite genoeg om al het water af te voeren. Het water kon namelijk alleen bij zuidenwind op het IJ gespuid worden. Bij oost- tot noordenwind werd het water bovendien juist de lagere gronden van Warmond opgestuwd, wat leidde tot wateroverlast en het grootschalig afkalven van oevers en verlies van land.

In het geschil met de lager gelegen dorpen trokken de hoger gelegen dorpen aan het langste eind. Rijnland verbood het bouwen van molens. Daar was nu een strenge vergunning voor nodig. In eerste instantie werden slechts 7 molens gebouwd. Na 1480 komen daar in korte tijd 24 bij. De meeste molens stonden langs de Rijn en nog niet in de veenpolders. Die poldermolens komen later, als de uitwatering met hulp van sluizen is verbeterd, waardoor het boezemwater op peil kan blijven en Warmond droge voeten houdt.

Turf

Turf is gedroogd veen, dat bestaat uit resten van moerasplanten. Al in de Romeinse tijd was het een waardevolle brandstof. Omdat het ruimschoots aanwezig was, staat turf aan de basis van de welvaart van Nederland. Het voorzag in 80% van onze energiebehoefte, toen hout steeds schaarser werd. Grootgebruikers van turf waren bierbrouwerijen, steenfabrieken en andere bedrijven met een oven. Turfwinning vond al vroeg op grote schaal plaats in het hoogveen van Groningen en Drenthe. Schepen voeren op en neer naar steden als Amsterdam, Rotterdam en Leiden. En zij legden daar natuurlijk aan de Turfmarkt aan. Ook dichterbij in het laagveen tussen Warmond en Utrecht werd Hollandse turf gewonnen, zij het dat deze turf van minder goede kwaliteit was. Het turf werd van onder de waterspiegel opgebaggerd. Door turfsteken ontstonden

nieuwe plassen en het zorgde ervoor dat het Leidse meer met het Haarlemmermeer verbonden raakte. In Warmond werd bijvoorbeeld het veen in het Hemmeer afgegraven. In 1500 was het merendeel van de veendorpen in Rijnland voor hun inkomsten afhankelijk van turfwinning. Wateroverlast door deze turfafgraving (vervening) en inklinking van de grond door ontwatering maakte het bouwen van poldermolens noodzakelijk. Zo was de natte grond in ieder geval nog geschikt als weide en grasland. Na 1800 waren de meeste veengronden gedolven en moest turf van elders komen, bijvoorbeeld uit Vinkeveen.

Ieder jaar vindt tegenwoordig vanuit Warmond de Turface plaats, die herinnert aan de turf die uit Vinkeveen en elders werd opgehaald. Met historische zeilschepen zoals westlanders, kagenaars, tjalken en aken, de zogenaamde kleine bruine vloot, wordt de jaarlijkse tocht van schepen en scheepjes naar Vinkeveen nagebootst. De tocht duurt drie dagen. In de 19^e eeuw, gingen in de herfst schippers uit Warmond

en omringende dorpen meerdere malen op en neer om voldoende turf voor de winter te halen. Daarbij hadden ze net als bij de turface geen hulp van een motor. De reis moest dus zeilend, bomend, jagend of roeiend worden afgelegd. Dat was een hele klus, zeker in slecht weer. De turf werd veelal op turfzolders opgeslagen als wintervoorraad. (Afbeelding begin 17^e eeuw)

Turf lijkt een duurzame en natuurlijke energiebron, maar de aanmaak van nieuwe turf duurt honderden jaren, en het winnen gaat veel sneller dan het aangroeien. Bovendien komt bij het vervenen zelf ook veel CO₂ vrij uit deze plantenresten net als bij de verbranding ervan.

Kolen

Begin 19^e eeuw zijn, naast de gangbare brandstoffen turf en hout, de eerste kolen te koop. In 1833 maakte een Leidse brandstofverkoper reclame voor:

- steenkolen
- droog keukenhout
- haardblokken
- lange en korte Friese en Hollandse turf

Tot 1860 was turf nog de belangrijkste brandstof. Arbeid door mens, dier, wind en water, maakte in de loop van de 19^e eeuw steeds meer plaats voor stoommachines. Deze liepen niet op turf, maar op buitenlandse kolen. Die kolen hadden een hogere verbrandingswaarde dan turf en waren uiteindelijk goedkoper. Zij werden naar Nederland geïmporteerd vanuit Engeland en het Ruhrgebied.

in 1873 heeft een Leidse verkoper een uitgebreid assortiment brandstoffen, waaruit ook blijkt dat lang niet iedere burger is overgegaan op kolenstook:

- burgerturf
- Hollandse turf
- zware kachel turf
- lange turf
- keukenhout
- kachelblokjes van gezaagd beukenhout
- eikenhout
- beukenblokken
- houtkolen
- steenkoolgruis
- Engelse kolen
- gascoke

Olieman Meskers in de Burg. Schölvincstr. 2

Maar het was uiteindelijk toch de energie van kolen en later olie en gas die zorgden voor een snel stijgende welvaart en verbetering van de levensstandaard. In 1850 leefden meer dan 20% van de 3 miljoen Nederlanders nog in armoede. Aan het eind van de 19^e eeuw waren we al met 5 miljoen Nederlanders, waarvan zo'n 2 miljoen in armzalige huizen woonden. Fossiele brandstoffen hielpen ons daarna snel vooruit, maar veroorzaakten ook de huidige klimaatcrisis, het verlies van biodiversiteit en de uitputting van de aarde.

Hergebruik van as en huisvuil

Waarom troep maken als je het toch weggooit? (Loesje)

Veel van het afval wordt hergebruikt. Want de as die achter blijft bij het stoken van hout of turf bevat kalk, fosfaat en mineralen, waardevol afval dus. In navolging van andere dorpen en steden gaat in Warmond een man, met paard voor een gesloten askar, langs de deuren om as op te halen. De fijnste as gebruikten apothekers voor het maken van bleek makende make-up. Het iets grovere as ging naar de zeepfabrieken in Leiden. De grofste as werd per “afgestreken harington” (dat is 120 kg) verkocht aan handelaren uit Vlaanderen om als meststof te dienen. Zo verdiende de gemeente nog iets aan dit afval.

De Aschman en de aschschuur

De aschman of aschhaalter gaat twee keer per week langs de deur om as op te halen. Voor het opslaan van de haardas laat de gemeente aan de Teylingerkade een aschschuur bouwen. Als aan het eind van de 19^e eeuw het gebruik van kolen sterk toeneemt, is het ophalen van as steeds minder rendabel. De kwaliteit van kolenas laat te wensen over, het zit vol verontreinigingen en harde sintels.

Het gebruik van het superieure guano (vogelmest) van verre vogeleilanden maakt as als meststof minder interessant. Vanaf 1907 delft Nederland ook steenkool en vindt het zijn weg naar alle huizen. Tot de jaren 60, wanneer het eerste gas bij Slochteren de grond uitkomt.

Deur aan deur verkopers en ophalers

Sommigen van u zullen de voddendoer nog kennen die met zijn kar langs de deur ging om textiel op te halen, waar papier of katoen van werd gemaakt. Of de schillenboer die alles dat voor veevoer geschikt was, zoals groente-, brood- en ander afval, voor zijn vee ophaalde. En de scharenslied die van botte messen weer scherpe messen maakte. Trouwens, heel wat andere mensen kwamen langs de deur vroeger: de melkboer, de kaasboer, de bakker, groenteboer, de man met de sinaasappels, de man met blokken ijs voor de ijskast, de olieman of kolenboer en de stoelenmatter. Het voedsel was vers en onverpakt. Voor de melk gebruikte je je eigen kan. En was het riet van je stoel kapot dan gooi je die niet zomaar weg. Tegenwoordig wel, het laten matten van een stoel kost meer dan een nieuwe. Niet erg duurzaam helaas. Veel van de mensen die met hun kar langs de deur liepen om iets te verkopen of om iets op te halen maakten in de 19^e en 20^e eeuw gebruik van een handkar, paard-en-wagen of een zogenaamde hondenkar voortgetrokken door een hond.

Gerrit P. Meskers in de Dorpsstraat

De hondenkar

Vroeger was het heel gebruikelijk om honden voor je te laten werken. Een trekhond was “het paard van de armen”, veel handzamer en goedkoper. Honden trokken de kar van de deur-aan-deurverkopers, zoals de melkboer en de petroleumboer of een marskramer die met zijn waar “leurde”. En soms trokken de honden zelfs een trekschuit of ploeg. De honden hadden een “hondenbaan” en werden regelmatig verwaarloosd en mishandeld. Dierenbeschermers waren geschokt bij het aanzien van de vele treurige trekhonden, met name op het platteland.

In Frankrijk en Engeland was het gebruik van trekhonden in de 19e eeuw al verboden; het bleef typisch iets voor Nederland en België*. In Nederland waren wel restricties, bijvoorbeeld dat niet meer dan één persoon op de hondenkar mocht zitten op straffe van f 1,-. Ook mocht de kar niet meer dan 100 kg wegen. In 1860 moesten in Warmond twee mensen voor de rechter komen, omdat ze bij herhaling samen op de hondenkar zaten. De Dierenbescherming zag liever dat er geen personen op de kar zaten, maar er achter liepen en dat een hond onder de kar meeliep.

Iets van bescherming krijgen de honden na de Trekhondenwet van 1910 waarin een drinkbak en ligplank verplicht werden. Onder druk van de anti-trekhondenbond volgt in 1927 een verplichte hondenkeuring. In de praktijk liet de controle veel te wensen over en de wet werd slecht nageleefd.

Tot 1922 maakten ook de postbezorgers van het Staatsbedrijf der Posterijen en Telegrafie gebruik van een hondenkar. Met de toenemende maatschappelijke weerstand en de komst van de fiets, de bak(brom)fiets en bestelwagens nam ook het gebruik van trekhonden af. Met de wet op de dierenbescherming in 1963 kwam het uiteindelijke verbod op het gebruik van trekhonden. Alleen sledehonden hebben nu nog een vrijstelling. Driewielers met een tweetakt motor werden in de jaren 50 nog *ijzeren hond* genoemd.

Hoewel de hondenkar natuurlijk duurzamer is dan een gemotoriseerde wagen, zijn we blij dat dit gebruik tot het verleden behoort. Op oude foto's van het Warmondse straatleven vallen vooral handkarren en kruiwagens zónder honden op.

Hondenkar-gebruikers in Warmond:

- waterboer Dries Föhn, schoon water
- olieman W.J. Meskers, petroleum voor met name de kooktoestellen
- koopman Gerardus de Winter, huishoudelijke artikelen

Meskers op de Baan, 1918

*In België is de Belgische Trekhond, een speciale voor de hondenkar gefokte en in de jaren 60 uitgestorven Mastiff zelfs weer terug gefokt en daarmee levend erfgoed.

Huisvuil

Het grove huisafval van Leiden en omgeving is eeuwen gebruikt om de dijken op te hogen. Vandaar dat wij aan de randen van polders nogal eens stenen, tegels, pijpenkopjes en scherven van oude potten en borden terugvinden. Het fijnere huisafval geldt lange tijd als prima compost. Eigenlijk was dit een vorm van duurzaam hergebruik. Dit was een stuk onschuldiger dan ons huidige afval, met zijn vele plastic en gifstoffen erin.

De aschhaalter haalt met zijn paard en wagen naast as ook huisvuil op. Aschhaalter is vanaf dan het woord voor vuilnisman. Helaas is het tot ver in de 20^e eeuw gebruikelijk om vuilnis in de sloten en langs de weg te gooien. Na klachten over de open vuilnisbelt door Abraham Tegelaar, directeur van de kalkovens, is de asschuur in 1908 verbouwd tot twee ruimtes. Een voor as en een voor vuilnis. Maar ook hier gooien mensen hun afval neer. Bewoners van de Lockhorstlaan en andere omwonenden klagen. Zij spreken van een “dorado van muggen, vliegen en ander ongedierte”. Bij de Asschuur komt een bordje met “verboden asch en vuilnis in de slooten, op weegen of voor de ingang van de aschschuur te werpen”.

De Leidse vuilverbranding

In 1911 wordt geconcludeerd dat ook de vuilverwijdering in Leiden aan verbetering toe is. Het vuilnisterrein met de Leidse asstallen wordt deels afgegraven voor de aanleg van het Rijn-Schiekanaal. Daarop volgt een vuilverbranding aan de Langegracht. Later komt de vuilverbranding Noord ten noorden van het Centraal Station ten zuiden van de Stinksloot gereed. Bij deze sloot werden van oudsher kadavers begraven, vandaar de naam. Bij de opening in 1966 is de centrale de modernste van Nederland. Brandbaar vuilnis mag de oven in, de rest gaat vanaf 1976 naar Zoetermeer. Na een vernietigend rapport van TNO uit 1991 waarin blijkt dat de dioxinegehalten in het melkvet van koeien in de buurt van de vuilverbranding te hoog zijn en de uitstoot van zoutzuur zelfs zeven keer de toegestane hoeveelheid overschrijdt, sluit de vuilverbranding.

De giftige dioxines en PCB's ontstaan bij de verbranding van het afval. Waar verbrandingsresten neerkomen, zijn de niveaus sterk verhoogd. Wij mensen krijgen de dioxine en PCB's binnen via vlees en zuivel, wat kan leiden tot een slechter afweersysteem, verminderde vruchtbaarheid en kanker. De schadelijke rook van de centrale Noord sloeg ook neer op de Warmondse weilanden met Warmondse koeien. Door rookgaszuivering en de sluiting van afvalcentrales is het dioxinegehalte bijna naar nul gedaald.

Maar het verhaal heeft nog een staartje, als blijkt dat al vanaf 1982 klachten binnenkomen uit België. De vuilverbranding verwerkt jaarlijks 1.000.000 ton vuil uit de regio Leiden. Wat overblijft zijn 30.000 ton giftige slakken en 3000 ton giftig vliegias, die illegaal worden gedumpt in België. Daar ter plekke staan zelfs waarschuwborden met doodshoofden bij de illegale stortplaatsen, om publiek te weren. Men spreekt er schande van dat VROM en de gemeenten in Nederland zoveel boter op het hoofd hebben. Officieel geldt namelijk een importstop in België, maar hier blijft men vergunningen voor export uit Nederland afgeven. “We zitten nu eenmaal met het restafval omhoog en hiervóór mochten wij het wel in België storten”, zo zal men bij de vuilverbranding hebben gedacht. De storkosten leiden tot meer kopzorgen dan de milieuschade. België zou de rekening voor schoonmaakkosten van enkele miljoenen guldens bij Leiden en de omliggende gemeentes, waaronder Warmond, presenteren.

Milieu- en werkbelasting

Er zijn meer bedrijfstakken dan de kalkfabriek of afvalverwerking met zwaar en/of vies werk. In de 18^e eeuw heeft aan de Jan Steenlaan, toen de Buurstraat, een leerlooierij gestaan. De leerlooierij maakte gebruik van kalk om samen met urine en water dierenhuiden mee te ontharen. Daarna werden de huiden in *run* of *EEK* gehangen, een zuur mengsel van gemalen schors en bast van 15 jaar oude eikenboompjes en water. Dit gebeurde in houten putten in de grond. Leerlooierijen gaven enorm veel stank- en vuiloverlast. De leerlooierij aan de Leede is in 1781 te koop aangeboden om eventueel ook als buitenplaats te kunnen dienen.

Aan het eind van de 19e eeuw deden ook in Warmond de stoommachines hun intrede. Dat zal vast voor omwonenden behoorlijke geluids- en trillingsoverlast hebben gegeven. Eén zo'n machine had de eerder genoemde stoomzagerij Fiducia, die stond op Dorpsstraat 99.

Elektrische timmerfabriek Padox: goed werk maar mondige werknemers

De oorsprong van de naam Padox, de grote timmerfabriek in de Veerpolder, stamt uit Den Haag. De heer Padox bezat daar een grote "elektrische meubel- en timmerfabriek". Deze fabriek bouwde barakken om in 1914 de grote stroom Belgische vluchtelingen in op te vangen. Begin 20^e eeuw was het een aanzienlijk bedrijf met een zusterfabriek in Warmond (1917). De fabriek vervaardigde gebouwen van hout, zoals tuinhuisjes, noodwoningen en schoolgebouwen. Padox Warmond had behoefte aan goede timmerlieden. Het loon van een bekwame timmerman bedroeg toen f23,- per week. Uiteindelijk zouden zelfs timmerlieden met hun gezinnen uit Friesland naar Warmond "emigreren". In 1928 ontstond een conflict tussen directie en arbeiders. Niet verwonderlijk, omdat de timmerlieden geacht werden 53 tot 55 uur te werken. Meer dan 100 arbeiders eisten een 48-urige werkweek. De directie sloot daarop de poort voor de arbeiders, maar de arbeiders waren ervan overtuigd dat zij terechte eisen stelden. Uiteindelijk gaf de directie zich gewonnen, mede na bemiddeling van burgemeester Schölvink.

De Haagse houthandel van Dekker: wat goed is voor de werknemers is goed voor het bedrijf

De houthandel van Dekker bestaat sinds 1885. Oprichter is Klaas Dekker in Den Haag. Hij wil echt betere arbeidsomstandigheden voor zijn werknemers en voert een vrije zaterdagmiddag en een pensioenregeling in, ongekend voor die tijd. Hout van Dekker gaat o.a. naar het Vredespaleis en de oude Pier van Scheveningen. In 1978 neemt Coenraad Dekker de houthandel van K.W. van der Willik in Warmond over. Van der Willik vestigde in 1939 zijn bedrijf op Straat Ter Leede 51-57, onder andere in de oude buitenplaats Ons Genoegen. De houthandel heet vanaf de overname in 1978 Dekker Hout Warmond en verplaatst zich naar de Veerpolder waar meer ruimte is. De onderneming zal snel uitgroeien tot een bedrijf met 190 man personeel. Coenraad Dekker durft het aan om in crisistijd in 1982 verder te groeien en bouwt het grote sportcomplex Dekker Tennis Warmond. Dekker staat dan ook bekend als een anticyclische investeerder.

Hergebruik in de landbouw

Kleine mesthoop, kleine graanzolder

Het is vanaf de jaren 50 dat onze landbouw radicaal is veranderd. Tot die tijd had Nederland voornamelijk gemengde boerenbedrijven met akkerbouw en veeteelt. In 1815 heeft Warmond 45 boerderijen. Koeien leveren boter, kaas en (karne)melk. Jaarlijks gaan 70 koeien, 280 varkens en 250 schapen naar het slachthuis. Er was ruimte voor natuur, voor insecten, boerenzwaluwen en weidevogels.

De akkerbouw is in Warmond al aan het eind van de 19^e eeuw vrijwel verdwenen. Doordat het mogelijk werd veevoer goedkoop te importeren, groeiden de veehouderijen als kool. En de opbrengsten waren hoger, waardoor ook in Warmond steeds meer akkergrond werd ingeruild voor weiland. De succesvolle opkomst van de bollenteelt deed de rest. Warmond werd een echte bollendorp. Helaas is in de bollenteelt veel gebruik gemaakt van herbiciden en insecticiden. De kans op de ziekte van Parkinson stijgt bij langdurige blootstelling met 50%. Parkinson komt dan ook opvallend vaak voor in de bollenstreek.

Mest

Door de toename van veeteelt werd het mestoverschot een groot probleem, waardoor ook de kwaliteit van grond en oppervlaktewater schrikbarend daalden. Een mestoverschot bestond blijkbaar in Friesland al aan het begin van de 20^e eeuw, want de overtollige mest werd toentertijd naar de bollenstreek gevaren voor bemesting van de bloembollenvelden. Het vervoer van mest was toen meer ingegeven door economische belangen dan door een duurzaamheidsgedachte.

De Strontrace “dit is moaier as it skûtsjesilen”

Sinds 1974 wordt in de herfstvakantie ieder jaar de Strontrace gehouden van Workum naar Warmond en weer terug. Hierbij spelen oude zeilschepen het vervoer van koeienmest naar de Bollenstreek na. Na de start 's middags in Workum steken de tjalken en skûtsjes 's nachts het IJsselmeer over waar het flink kan stormen of soms windstil is. Ook moet regelmatig geboomd of gejaagd worden. Het is dan ook de zwaarste race voor historische schepen en hun bemanning. Tegen de middag komt men dan in het keerpunt Warmond aan om de zakken met droge mest te ontschepen en vervolgens weer terug over het IJsselmeer naar Workum te zeilen. Vroeger bestond de lading uit natte mest, dat zal de tocht nog minder aangenaam hebben gemaakt. De mest wordt in Warmond verdeeld onder liefhebbers die daarmee riskeren Fries onkruid in hun tuin te importeren.

Hergebruik in de architectuur

Vroeger was het heel gebruikelijk om materialen van gesloopte gebouwen te hergebruiken. De zachte mortel maakte het mogelijk om stenen schoon te blikken en elders weer mee te bouwen. Zo weten wij dat bakstenen van kasteel Alkemade elders zijn gebruikt. Materiaal van de twee Warmondse kloosters zijn in 1579 gebruikt voor de herbouw van het Huys te Warmont.

Buitenplaats Vroenhof is deels gebouwd met het hout van zijn voorganger. Voor de bouw van Boerderij de Boschhoeve, Herenweg 86A, werd de oude schuur van boerderij Weltevreden opgeofferd, Beatrixlaan 14-16. Het mooiste en duidelijkste voorbeeld van hergebruik zien we terug in het rijtje huizen op de Herenweg, waarin pilaren en ornamenten van gesloopte huizen zijn verwerkt.

Ook het hek van de rooms-katholieke begraafplaats komt van elders. Het stond oorspronkelijk bij de voorname buitenplaats Spaar en Hout in Haarlem. Dat weten wij omdat de Amsterdamse doopsgezinde zijdehandelaar David Mattheus de Neuville de initialen van hem en zijn vrouw Jacoba Elisabeth van Gelder erin liet verwerken. Nog steeds zijn deze herkenbaar links en rechts van het centrale symbool met de Gi (X) en de Rho (P), de eerste twee letters voor het Griekse woord voor Christus (Xristos). Links de D van David, rechts de G van Gelder. De fijnere ornamentering in de bovenste lijst is verdwenen en ook de vazen zijn niet mee verhuisd.

Henrik van Leth, 1732

Hek RK Begraafplaats

In de RK-kerk van Warmond staat een rijkversierde marmeren koorbank met bloed drinkende pelikaan en het lam Gods. De koorbank zou afkomstig zijn van de Walburgiskerk in Antwerpen.

Zorgen om de toekomst

An het eind van de 19^e eeuw komt het besef dat milieuschade leidt tot gezondheidsproblemen. De zogenaamde Hygiënisten, veelal artsen en ingenieurs in de grote steden, ijveren voor gezondere leef- en werkomstandigheden. Het is het begin van de sociale geneeskunde die zich bezighoudt met volksgezondheid. Door gebrek aan riolering en zuiver drinkwater hebben cholera en tyfus vrij spel. De hygiënisten hebben een grote rol gespeeld in het verbeteren van de ziekmakende omstandigheden. Natuurmonumenten wordt opgericht en de eerste natuurreservaten en de Vogelbescherming volgen. In Warmond zit in 1904 al tot een diepte van 56 m ammoniak en chloor in het water.

Eind jaren 60 luidden verschillende mensen al de noodklok over overbevolking, schadelijke bestrijdingsmiddelen, toenemende industrialisatie en dreigende voedseltekorten. Maar dan komt de club van Rome met het rapport *De grenzen aan de groei*. Het uitgelekte rapport slaat in 1971 in als een bom. *Als wij zo blijven consumeren zegt het rapport is de reserve over 100 jaar op en de uitputting van grondstoffen zal over 50 jaar al leiden tot problemen.* Het is het begin van een groeiend en mondiaal milieubewustzijn.

De activistische milieuorganisatie Greenpeace ontstond in de jaren 70, net als Milieudefensie. Warmonders maken zich zorgen over de vervuiling van het water. Vanaf de jaren 80 maken wij ons steeds meer zorgen. De wereld wordt geteisterd door milieurampen zoals lekkende olietankers, de zure regen en het gat in de ozonlaag.

En hoewel de voorspellingen van de club van Rome niet volledig zijn uitgekomen worden ze door recente studies nog steeds ondersteund, omdat onze huidige economische groei onhoudbaar is. Tegenwoordig maken wij ons vooral zorgen over het broeikaseffect, een stijgende zeespiegel, toenemende droogte en nattigheid en het verdwijnen van soorten. De klimaatcrisis als gevolg van de opwarming van de aarde overschaduwde alle andere natuur- en milieuproblemen waar we ons eerder druk over maakten. Duurzaamheid is een begrip waar de meeste mensen zich voor in willen zetten. Dat begint bij het scheiden van afval, bewust minder vlees eten, minder vliegen en gebruik van hernieuwbare energie. Klimaatneutraal bouwen, zonnecollectoren, gebruik van warmtepompen, het zal de architectuur van de komende tijd sterk gaan beïnvloeden.

De architectuur van de toekomst

Duurzaamheid is een hot item. In Nederland zijn 1 miljoen huizen nodig om de groeiende woningnood op te lossen, maar de stikstofcrisis vertraagt de bouw van huizen. Prefab-woningen maken vlotter bouwen mogelijk. Snel, in enkele dagen klaar. Minder uitstoot op de werkplaats en minder vrachtverkeer, dus beter voor het milieu. Vraag is echter hoe duurzaam deze woningen uiteindelijk zijn. Wat is de levensduur? En leidt prefab niet tot een mate van eentonigheid? Dit boekje maakt duidelijk dat nieuwe materialen en nieuwe technieken de architectuur altijd zullen veranderen. In de 19^e eeuw bleef men ondanks de nieuwe materialen vasthouden aan stijlen uit het verleden. Nu duurzaamheid een grote rol gaat spelen, verandert ook de architectuur. Of de nieuwe gebouwen ooit monumenten zullen worden, zal de tijd ons leren.